

BORIS NILEVIĆ
(Sarajevo)

NEKA ZAPAŽANJA O SRPSKO-PRAVOSLAVNOJ DUHOVNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI U OSMANSKO-TURSKOM VREMENU

I

U valu osmanskih osvajanja Despotovine, Bosne, Hercegovine i Crne Gore, pa i kasnije, uništen je među ostalim i najveći dio naših intelektualnih snaga, tako da je na historijskoj pozornici ostao samo nepismen narod s nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Proučavajući stare zapise saznajemo da je rijedak manastir koji nije po nekoliko puta "osiroteo", "opustošen", "popaljen", "ognjem sagoreo", "pljačkan", "poharan", "porušen", "razoren" "cerkov zažegla", ili čak "i do osnovania porušena."¹ Monasi su radeći na crkvenim knjigama zapisivali da su ti poslovi obavljani "... v ljeta ljuta i naprasna", a za 1459. godinu se bilježi da "... porobiše Turci i zapališe manastir Mileševo."²

Mlečani, Nijemci i Francuzi prolazeći ovim prostorom s ironijom govore o našem kulturnom nivou pod Osmanlijama, na relaciji da su srpski kaluderi težaci - neznalice. Kroz opštenja s narodom i sveštenstvom oni konstatuju da Srbi nisu poznavali članaka vjere, niti formula nedeljne molitve, niti sakramenta pokore, da sveštenik ne poznaje pravo ono što narodu govori, da samo manjina zna za "oče naš" i "vjerovanje", da monasi poslije završenih obreda odlaze da rade u polju, da ne znaju nikakav drugi jezik, itd.³

---

¹ Pavlović St. D., "Crkvena arhitektura od XV do XIX veka", *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd 1969, str. 189.

² Stanojević St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II knjiga, Zagreb, bez godine izdanja, str. 767; Mirković M., *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću (1459-1766)*, Beograd 1965, str. 78-79.

³ Matković P., "Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka" (III D.Šepera, IV J.Chesneau-a i V K. Zena), *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga LXII (62)*, Zagreb 1882, str. 59; Prelog M., *Povijest Bosne u doba*

Pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini - ne treba se historičar dati zavesti gore navedenim opisom intelektualne ništavnosti kaluđera - ipak su posjedovali nešto više od neke minimalne religijske aktivnosti zahvaljujući u nekim periodima višestoljetne strane vlasti povoljnostima koje su proisticale iz osmansko-srpske saradnje na Balkanskom poluostrvu.

Poslije prvih udaraca izazvanih borbama na našem tlu, kada je stradanja bilo i suviše, Osmanlije su osjetno izmijenile svoju politiku prema pravoslavnoj crkvi, pogotovo od vremena svojih ofanziva protiv katolika. Turci su u Srbima gledali da dobiju saradnike, dijelom kao martoloze, a dijelom kao zemljoradnike koji će im osigurati ishranu. Osmansko Carstvo je tada zbog potreba svoje ekonomije, stabilizacije svog društveno-političkog i vojnog poretka, imalo namjeru da kolonizuje ratom opustošene zemlje srednjeg Podunavlja na sjever sve do Budima, a na sjeverozapad do pod Zagreb. Stočari iz stare Raške, Zete, Huma i istočne Bosne, mireći se sa novom vlašću, napraviće kompromis sa Osmanlijama služeći u njihovoj vojsci kao martolozi, derbendije i vojnuci, te tako sačuvati povlastice srednjovjekovnih stočarskih katuna proširivši ih i na doline, i na ruševinama nekadanjih župa izgraditi plemenske i knežinske autonomije. Iz ovih krajeva polaziće oni u XV i XVI stoljeću sa Turcima u rat i pustošiti Dalmaciju, Bosansku Krajinu, Liku i Slavoniju. Po osvojenju ovih zemalja Osmanlije će mjesto starosjedilaca Hrvata kolonizirati te krajeve najviše Srbima iz Raške, Zete, Hercegovine i istočne Bosne, kao ratarima i vojnicima kojima priznaju knežinsku i seosku samoupravu, ali isto tako i njihova vjerovanja i njihovu pravoslavnu crkvu.⁴

U krug autonomnih povlastica srpske crkve pod Osmanlijama spadala je i narodna prosvjeta. Svoj prosvjetiteljski rad crkva je najdirektnije obavljala kroz školovanje sveštenečkog i monaškog podmlatka kod kaluđera po manastirima i kod pojedinih sveštenika na parohijama. Prva poznata srpska bogoslovska škola za obučavanje sveštenečkog podmlatka osnovana je 1615. godine u manastiru Krki.⁵

Kaluđeri su bili ne samo širitelji vjere nego i pismenosti i knjigoljupstva. Manastiri su bili središta književnog rada, koji se ipak nije ozbiljnije udaljavao od osnovnog teološkog toka. Pretežan dio književne i književno-historijske radnje pod Osmanlijama sastojao se u prepisivanju i prevodenju sa grčkog i bugarskog jezika različitih knjiga bogoslužbene

---

osmanlijske vlade, I dio (1463 - 1739), Sarajevo 1910, str. 58-59; Samardžić R., *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI-XVII vek*, Beograd 1961, str. 128-129; Radojčić S., *Mileševa*, Beograd 1971, str. 45.

⁴ Čubrilović V., "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", *Jugoslovenski istoriski časopis*, godina I, sveska 3 i 4, Ljubljana-Zagreb-Beograd 1935, str. 371, 378; isti, "Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od XV do XIX veka", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, knjiga V-1, Beograd 1960, str. 165.

⁵ "Episkop gornjokarlovački Simeon", *Karakterologija srpskog pravoslavlja*, *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969, Spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd 1969, str. 384.

sadržine za crkvene potrebe. U XVI stoljeću prepisan je najveći broj tih rukopisa (oko 700). Te rukom pisane knjige bile su neophodne za održavanje službe božje: psaltiri, knjige pojanja, obredne knjige, jevanđelja itd. Mada sa pravom literaturom takvi mehanički poslovi prepisivanja nemaju ničeg zajedničkog, ipak ove crkvene knjige, sa zabilješkama prepisivača kao i onih koji su ih potom koristili, otkrivaju veoma zanimljive podatke o onovremenim prilikama, pogotovo u pogledu uticaja osmanlijske vladavine na srpski narod i njegov crkveni život.⁶

Monasi su željeli da zapisivanjem ostave trag o svom vremenu. Bilježili su dosta toga: kugu, glad, sušne godine, ratove, pljačke, ubijanja, satiranja itd. Stalno je prisutan strah. Strah od prirodnih sila, od vlasti, perspektiva mutna. Zapisivalo se na bjelinama crkvenih knjiga, na zidovima hramova, uz freske ili na nekoj zoni, a najčešće na kraju tegobnog prepisivanja Jevanđelja.

Prepisivačka djelatnost započela je ubrzo poslije osmanskog zauzeća naših zemalja.

Kada je mitropolit Visarion početkom XVI stoljeća sagradio crkvu Uspenija prečiste Bogorodice u Trebinju (u Tvrdošu), došao je red da je živopiše i opremi potrebnim vjerskim knjigama. Živopis je uradio dubrovački slikar Vice Lovrov, a oko pisanja i iluminisanja trudio se kaluđer Marko Stefanov i još neki monasi koji su došli i iz udaljenih krajeva, kao na primjer, monah Marko, saradnik Marka Stefanovog, koji je došao sa Pive. Njih dvojica su ispisali i ukrasili oktoih od petog do osmog glasa 1509. godine, koji je danas pohranjen u manastiru Savini. Marko Trebinjac ispisao je i ukrasio prva dva, a Marko Pivac druga dva glasa.⁷

Daleko značajniji po mislima koje su u sferi teologije i bogatim historijskim faktima je zapis Marka Stefanovog (ili Marka Trebinjca), koji se nalazi u ovom oktoihu iz 1509. godine. Teško vrijeme za Srbe on tumači kao nekom kaznom od više sile, zbog grijeha koje je njegov narod počinio: "grijeha radi naših postiže nas izmaitelska železna palica..."⁸ Monaha Marka je brinulo rasulo naroda koji odstupa od pravoslavne vjere i "mnogi ničim nemučeni" pristaše uz islam.⁹ Čitava srednjovjekovna historija kroz zavirivanje u "griješnu dušu" srpskog čovjeka promišljena je ovdje na malom prostoru.

U ljeto 1545. godine završeno je u manastiru Svetoj Trojici kod Pljevalja prepisivanje knjige prolog koje je posljednje djelo jeromonaha

⁶ Ćorović V., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, str. 311; Andrić I., "Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine", *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, godina I, sveska 1, Beograd 1982, str. 173.

⁷ Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi I*, SKA, Beograd 1902, str. 125-126 (Stojanović Lj., *SSZIN I*); Đurić J. V., *Dubrovačka slikarska škola*, Beograd 1963, str. 272.

⁸ Stojanović Lj., *SSZINI*, str. 125.

⁹ Isto, str. 125.

Savu, prvog poznatog prepisivača u ovoj bogomolji. Savu je smrt zadesila pri ispisivanju tog rukopisa, ali je njegov posao nastavio dijak Jovan, vjerovatno njegov učenik, dopisujući u produžetku prologa još "dva meseca bez pet dana", kako sam u pogovoru precizno ističe. Prepisivači su umirali, ali je ispušteno pero jednog odmah prihvatao drugi.¹⁰

Kaluderske bilješke prezentiraju srpsku književnu, teološku i filozofsku misao pod Osmanlijama kao rubnu, marginalnu. One su ipak od velike povijesne i kulturne vrijednosti, jer su dokaz jednog teškog življenja i duhovnog truda.

II

Ipak, sve ovo što je rečeno nedovoljno je, ograničeno i nalazi se tek u povoju. Kod nas postoji jedna velika praznina u izučavanju pravoslavne duhovnosti, kako na južnoslavenskom prostoru, tako i u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu. Za takve poduhvate potrebni su preduslovi. Oni se postepeno stvaraju.

Postoje praznine u podacima o rukopisnim zbirkama mnogih manastira. U toku pripreme Inventara ćirilskih rukopisa u socijalističkoj Jugoslaviji, prema projektu Odbora za istoriju književnosti SANU, to je uočeno i za manastir Savinu te su u ovoj bogomolji pregledane sve rukopisne knjige koje se u njoj čuvaju i napravljen je sažeti Inventar rukopisa ovog manastira.¹¹

Napravljena je i skica za buduću rekonstrukciju mileševske biblioteke koja jedva može da pruži sliku njenog nekadašnjeg bogatstva. I sudbina biblioteke manastira Mileševa vjerno dopunjuje historiju ovog mnogostradalnog hrama. Pri ocjenjivanju žilave upornosti kaluđera ove bogomolje da i pod stranom upravom intelektualno djeluju ne treba izgubiti iz vida da je, prema računanju povjesničara, manastir stradao više puta, i to već 1459, 1594, 1623, 1658, 1735 i 1782. godina.¹²

Izrađen je i "Vodič kroz biblioteke vjerskih zajednica na području Bosne i Hercegovine."¹³ Tu su popisani i knjižni spomenici pojedinih hramova srpsko-pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini.

¹⁰ Isto, str. 169; Petković S., *Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja*, Beograd 1974, str. 15.

¹¹ Medaković D., *Manastir Savina, Velika Crkva, Riznica, Rukopisi*, Beograd 1978, str. 89.

¹² Medaković D., "Riznica manastira Mileševa - Prilog rekonstrukciji, Mileševa u istoriji srpskog naroda", *Međunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, Knjiga XXXVIII, Odeljenje istorijskih nauka*, knjiga 6, Beograd 1987, str. 228-229.

¹³ *Vodič kroz biblioteke vjerskih zajednica na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1982. Pohranjen u Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i sport - sektor za nauku, INDOK 2911/I.

Ipak, najviše posla je uradilo Arheografsko odeljenje Narodne biblioteke Srbije osnovano 1961. godine. Glavni angažman njegovih saradnika je bio na dugoročnom znanstvenoistraživačkom projektu "Opis ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji i srpskih u inostranstvu." Osnovni cilj rada na ovom projektu jeste, prvo, popis a zatim arheografski opis starih rukopisa nastalih od najstarijih vremena naše pismenosti do zaključno sa XIX stoljećem. U tim rukopisima se proučava jezik, grafija, pravopis, paleografija, sadržina, ornamentika, hartija (vodeni znaci), pisari, pisarski centri, povezi, datiranja i dr. Osvjetljava se, dakle, svaka stara rukopisna knjiga, ili odlomak iz nje, sa svih strana, čime se pružaju osnovna obavještenja svim znanstvenim i kulturnim radnicima zainteresovanim za svekoliku srpsku prošlost, a prevashodno onima koji se bave historijom književnosti, narodnog i literarnog jezika, umjetnosti, prava, nacionalnom historijom i dr.¹⁴

Posebna aktivnost znanstvenih saradnika-arheografa usmjerena je ka starim srpskim štampanim knjigama (1494-1638), tj. ka popisu, opisu i izučavanju svih sačuvanih primjeraka ovih knjiga nastalih u štamparijama: Cetinja, Venecije, Rujna, Gračanice, Beograda, Mileševa, Goražda i dr. Do sada je obrađen veliki broj ovih štampanih knjiga koje se čuvaju ne samo u južnoslavenskim već i inostranim zbirkama.¹⁵

Kako budu vremenom rasla osnovna arheografska obavještenja, znanosti će biti otvoren prostor izučavanja i svijeta ideja srpskog društva u vremenu osmansko-turske vladavine. Prevagiu u dosadanjim istraživanjima imala je politička, a potom pravna i ekonomska, pa umjetnička historija. Ako je predmet izučavanja oblast duhovnosti, onda je i to više crkva kao ustanova i njena politička historija nego duhovnost u svojoj idejnoj suštini i osobenoj fenomenologiji. Ako se istražuje književnost, u prvom je planu književnohistorijska činjenica, a ne poetika. Ako se proučava likovna umjetnost, i tada se daleko više pažnje posvećuje ikonografiji nego estetici. Tek se u posljednje vrijeme okrećemo više ka tim dubljim slojevima srpskog življenja na ovom prostoru. Pođimo samo od proučavanja naših štampanih knjiga, počev od psaltira o čijoj ulozi i značaju u životu srpskog naroda nije ni govoreno ni pisano u naše vrijeme.

Od svih srpskih knjiga, pisanih i štampanih, psaltir je svakako bio najčešće upotrebljavana, najčitanija i najpjevanija naša knjiga, i to još od vremena Svetog Save od koga nam je i ostala poznata izreka "Psaltir nikada ne prestaje", očigledno nasljeđena iz svetootačkog predanja.¹⁶

¹⁴ "Susreti sa savremeniciima: prof. dr Aleksandar Mladenović - Tajne arheografije", *Politika*, Beograd, subota 25. mart 1989, str. 15.

¹⁵ Isto, str. 15.

¹⁶ Jevtić A., "Mileševski štampani psaltir i značaj psaltira u životu srpskog naroda - Mileševa u istoriji srpskog naroda", *Međunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, Knjiga XXXVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 6, Beograd 1987, str. 205-206.

Od vremena štampanja cetinjskog psaltira, za nepuno stoljeće i po, to jest od 1495. do 1638. godine, kada je prestalo samostalno srpsko štamparstvo, pojavilo se u srpskom narodu, koliko se do sada zna, oko deset štampanih psaltira. U Bosni i Hercegovini to su psaltiri Božidara Goradžanina štampan 1521. godine i dva mileševska iz 1544. i 1557. godine.

Međutim, prisustvo štampanih psaltira u srpskom narodu nije ovim prestalo, jer već krajem XVII stoljeća dolaze štampani psaltiri iz Rusije, a pogotovo nakon velike seobe, kada imamo i novo štampanje psaltira u Veneciji i u Beču. Osim toga, kod Srba se nastavlja, a to je možda još i važnije, tradicija prepisivanja psaltira.

Otkud to da je psaltir u srpskom narodu, a vjerovatno i kod drugih pravoslavnih naroda, tako mnogo prepisivan i često štampan? Zašto su mileševski kaluđeri štampani psaltir dva puta uzastopno (1544. i 1557) u toku svega 13 godina?

Razloge učestalog štampanja psaltira treba prije svega tražiti u nasušnoj potrebi žive srpske crkve i njenog vjerničkog naroda za psaltirom, tom čudesno religiozno-poetskom knjigom koja već stoljećima kod pravoslavnih na Istoku ima toliki duhovni i kulturni značaj, kako u crkveno-bogoslužbenom, tako i u ličnom i kolektivnom životu. Razumljivo je da se taj crkveno-liturgijski i lično-narodni život ne odnosi samo na doba štampanja psaltira nego i na vremena prije i poslije njega.

Svakako da je obnovljenoj Crkvi (1557) srpskog naroda bilo potrebno sve više i više psaltira, i uopšte knjiga, naročito biblijsko-bogoslužbenih, jer se na njima kroz stoljeća najviše i izgrađivao i podizao, obnavljao i preporučao narodni život. A taj život, kod Srba u tom vremenu, polazio je iz hramova i produžavao se u narodnim domovima ili kolibama. Išao je i u obmutom pravcu. Započinjao je oko domaćih ognjišta po selima ili zbjegovima i dalje se nadahnjivao i krepio u manastirskim i crkvenim bogoslužjenjima i saborima. A što se među svetim knjigama naročito širio i umnožavao psaltir, to je zato što je među vjernicima, od ranohrišćanskih vremena pa do danas, to bila i ostala najpopularnija božanska i ljudska knjiga.¹⁷

Treba proučiti sadržaje predgovora i pogovora u našim prvim štampanim knjigama, i posebno psaltirima, bez obzira na njihovu naizgled stereotipnu i uopštenu formu kazivanja tog sadržaja. Predgovori, odnosno pogovori prvih srpskih štampanih knjiga, tema su za sebe, koja do sada nije obrađivana, pogotovo ne sa crkveno-bogoslovskeg gledišta, to jest iz njihove prvenstveno duhovne, liturgijske perspektive. Takav rad našoj znanosti očigledno tek predstoji.

Predgovori i pogovori govore o značaju i ulozi Svetog pisma i svetih knjiga, a naročito božanstvenog psaltira, za ljudski život u svijetu i historiji. Tome cilju, koji se ističe u sadržaju, služi naravno i umnožavanje -

¹⁷ Isto, str. 208.

prepisivanjem ili štampanjem - tih "dušespasnih" knjiga, u našem slučaju psalstira, jer se time omogućuje slavoslovljenje, to jest istovremeno i slavljenje i razgovorno, slovesno opštenje čovjekoljubljevog Boga u Trojici i bogolikoga čovjeka u zajednici Crkve. Iz sadržaja pred-pogovora psaltira i drugih štampanih knjiga kod nas sasvim jasno proizilazi da je osnovni cilj i glavni značaj i uloga svetih knjiga, osobito psaltira, u uspostavljanju razboritog, slovesnog opštenja i zajedništva ljudi sa Bogom i međusobno, a sa konačnim ciljem u okupljanju svih ljudi u Carstvu Božijem i isticanje vječnog života za koji je čovjek i rod ljudski i stvoren i naznačen.¹⁸

Knjiga biblijskih psalama je, po opštem priznanju patriističke tradicije, svojevrsna poetska sinteza čitavog Svetog pisma. Zato je psaltir životnim smislom ispunjena knjiga u kojoj sam Bog razgovara sa ljudima, ali i svaki čovjek ustima psalmpjevca razgovara sa Bogom. Osnovna tema svih psalama jeste susret Boga i čovjeka licem u lice.

Treba osjetiti kakve je likove i karaktere izgrađivao psaltir i njegova teologija i antropologija. Takvim likovima, sa psalmskom religioznošću, koja je sva u dinamičkom, podvižničkom (može se slobodno reći borbenom, kao što je to kod praoca Izrailja-Jakova koji se "borio sa Bogom" i tako "video lice Božje") razgovoru i slobodnom saradnjom uslovljenom odnosu između Boga živoga i živoga čovjeka, ispunjena je tokom vijekova historija srpskog naroda. To između ostalog zasvjedočuje i srpsko "narodno Jevanđelje", narodna pismena i usmena književnost, umotvorine, narodna poezija, pjesme, poslovice, zapisi i natpisi. Sav epski karakter srpskog naroda, njegova takoreći karakterologija, nadahnuta je psalmskom antropologijom, koja nije neka filozofska, esercijalistička, nego uvijek egzistencijalna, personalno-zajednička antropologija. To je jedna uvijek otvorena antropologija u kojoj je čovjek trajno otvoreno biće, "biće na život", a ne "na smrt".¹⁹

Međutim, naravno, ne treba idealizovati srpski narod i njegovu historiju, jer su u njemu, kao i kod drugih naroda, i pored svih humanih poruka, uz pozitivne karaktere uporedo živjeli i historijski pali, ogrijehovljeni i osramoćeni ljudi.

Mnogo čega nije zapadni svijet vidio u pravoslavnom manastirskom životu, on mu je ostao tajna. U tim stranim zabilješkama nema spomena kaluderima: slikarima (živopiscima, ikonopiscima), štamparima, knjigovezcima, prepisivačima, piscima predgovora i pogovora svetih knjiga, vještima poslanicima koji odlaze sultanu i ruskom caru i gospodarima vlaštin i moldavskim, monasima trgovcima koji trguju sa Dubrovnikom. Onda bi se moglo shvatiti da kod srpskog naroda i njegove crkve u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu nije vladala potpuna duhovna tmina i opšta zapuštenost. Ponekad su i historičari, nekritički preuzimajući podatke, i sami stvarali taj mrak pri poimanju onovremene stvarnosti.

¹⁸ Isto, str. 214.

¹⁹ Isto, str. 215-217.

NEKA ZAPAŽANJA O SRPSKO-PRAVOSLAVNOJ DUHOVNOSTI U
BOSNI I HERCEGOVINI U OSMANSKO-TURSKOM VREMENU

Re z i m e

Mlečani, Nijemci i Francuzi, prolazeći bosansko-hercegovačkim prostorom, s ironijom govore o našem kulturnom nivou pod Osmanlijama, na relaciji da su srpski kaluđeri težaci-neznalice. Kroz opštenja s narodom i sveštenstvom, oni konstatuju da Srbi nisu poznavali članaka vjere, niti formula nedeljne molitve, niti sakramenta pokore, da sveštenik ne poznaje pravo ono što narodu govori, da samo manjina zna za "oče naš" i "vjerovanje", da monasi poslije završenih obreda odlaze da rade u polju, da ne znaju nikakav drugi jezik itd.

Mnogo čega nije zapadni svijet vidio u pravoslavnom manastirskom životu, on mu je ostao tajna. U tim stranim zabilješkama nema spomena kaluđerima (živopiscima, ikonopiscima), štamparima, knjigovezcima, prepisivačima, piscima predgovora i pogovora svetih knjiga, vještlim poslanicima koji odlaze sultanu i ruskom caru i gospodarima vlaškim i moldavskim, monasima trgovcima koji trguju sa Dubrovnikom. Onda bi se moglo shvatiti da kod srpskog naroda i njegove crkve u Bosni i Hercegovini u osmansko-turskom vremenu nije vladala potpuna duhovna tmina i opšta zapuštenost. Ponekad su i historičari nekritički preuzimajući podatke, i sami stvarali taj mrak pri poimanju onovremene stvarnosti.

SOME OBSERVATIONS ABOUT SERBIAN-ORTHODOX
SPIRITUALITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
IN THE OTTOMAN-TURKISH PERIOD

S u m m a r y

Venetians, Germans and French, after travelling through Bosnia and Herzegovina's lands, spoke ironically about our cultural level under the Osmanlis' rule, saying that Serb monks were peasant dullards. On the basis of their communication with the people and clergymen they stated the Serbs did not know the articles of religion, nor the formulae of Sunday prayers, sacraments of obedience; that the priests did not know themselves what they were telling the people; that only the minority knew the "Lord's Prayer" and "faith"; that monks after the service went to work in the fields; that they did not speak any other languages, etc.

The western world did not see many a thing in the life of the Orthodox monasteries. For it, this remained a secret. In those foreign notes there was no mention of monks (biographers, icon-painters), printers, bookbinders, copyists, writers of introductions and postscripts to sacred writigs, skilful envoys visiting Sultans, Russian Tsars and the Lords of Wallachia and Moldavia, the monks-merchants trading with Dubrovnik. Had the western world seen that, then it would have learnt that it was not complete spiritual ignorance and general negligence that dominated the Serb people and their church during the Osmanli-Turkish times. Sometimes even historians created that dark about understanding those times by accepting data uncritically.